

ОЛЕКСАНДР ШУЛЬГІН: ЩАБЛІ ДІЯЛЬНОСТІ НА НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНІЙ НИВІ

У статті досліджується науково-педагогічна діяльність Олександра Шульгіна в Українському вільному університеті в Празі. Детально проаналізовано його науковий доробок, здійснено огляд лекційних курсів, прочитаних О.Шульгиним.

Ключові слова: еміграція, Український вільний університет, семестр, лекція, всесвітня історія.

Однією з найпотужніших постатей української дипломатії та політики в період революції та модерного державотворення 1917 – 1921 рр. був Олександр Шульгін, який подібно до десятків тисяч інших українських інтелігентів¹ на початку 1920-х рр. опинився в еміграції. На жаль, постать фактичного основоположника сучасної української дипломатії є малодосліджена в українській та світовій історіографії, а згадки про нього є здебільшого епізодичними. Особливо скромно висвітлена в літературі активність колишнього міністра закордонних справ УНР в еміграційний період життя², який почався після його відмови від посади міністра закордонних справ в уряді гетьмана П.Скоропадського та переїзду за кордон спочатку до Софії у 1918 р. в якості голови українського посольства у Болгарії, а потім у Берн та Париж, де він брав участь у Паризькій мирній конференції та був головою дипломатичної української місії у 1921 р. З короткими перервами, пов'язаними з його представницькою діяльністю в Лізі Націй в Женеві, О.Шульгін жив та працював у Франції до 1923 року. Навесні 1923 р. О.Шульгін переїхав у Прагу, де він жив та працював до 1927р.

Важливим етапом у житті О.Шульгіна, який відіграв велику роль у становленні його як науковця та педагога, був період роботи в Українському вільному університеті (далі – УВУ) у Празі у 1923 – 1932 рр. Зважаючи на те, що УВУ був хронологічно першою українською вищою школою закордоном, створеною 17 січня 1921 р. у Відні з метою згуртування українських наукових сил поза межами України, О.Шульгін почав працювати тут поруч з відомими висококваліфікованими фахівцями з різних галузей знань, які неодноразово обиралися ректорами УВУ: О.Колесою, І.Горбачевським, С.Дністрянським, Д.Антоновичем, Ф.Щербиною, А.Яковлевим, О.Мицюком, А.Волошиним. Як зазначалось в історичній довідці про організацію УВУ за вересень 1921 р.: "Відчуваючи пекучу потребу організування університетської науки в рідній мові для української академічної молоді, перед якою брутальна рука переможців замкнула брами університету на рідній землі, а також потребу згуртування українських наукових сил за кордоном, порішили університетські професори в кінці 1919 р., перевести таку організацію в Празі"³.

З 5 жовтня 1921 р. за постановами Академічного Сенату та поодиноких факультетів празького Карлового Університету розпочав свою діяльність Український вільний університет, перенесений з Відня до Праги⁴. Урочисте відкриття УВУ в Празі відбулося 23 жовтня 1921 р., а його діяльність почалася з зимового семестру 1921 – 1922 академічного року. За ці роки викладацький склад УВУ нараховував 16 звичайних (ординарних) професорів, 4 доценти і 1 лектор⁵.

19 січня 1923 р. О.Шульгін отримав офіційне повідомлення про обрання його професором Українського вільного університету в Празі. В листі до ректора УВУ І.Горбачевського, він обіцяв "докласти всіх зусиль, щоб виконати свої нові обов'язки якнайкраще"⁶. О.Шульгін був призначений надзвичайним професором всесвітньої історії і протягом всієї своєї роботи в УВУ працював на філософському факультеті на історико-філологічному відділі⁷. Поряд з О.Шульгиним на історико-філологічному відділі УВУ в цей же час викладали історію України такі

відомі постаті, як Д.Дорошенко, античну історію К.Лоський, історію мистецтва Д.Антонович і Д.Залозецький, історію української церкви викладав друг О.Шульгина проф. В.Біднов.

Починати свою діяльність на філософському факультеті УВУ О.Шульгину довелося з науково-методичної роботи у складі Комісії для перевірки документів про середню освіту, що діяла при УВУ на чолі з проф. А.Артимовичем. Посвідчення цієї комісії визнавали всі факультети Карлового Університету. О.Шульгину та проф. О.О.Ейхельману було доручено "перевіряти і посвідчувати документи студентів про закінчення ними середньої освіти і прослухання семестрів по Вищих школах на Україні та Росії"⁸. Робота у цій комісії вимагала великого напруження сил О.Шульгина та відволікала його від викладацької діяльності та науково-дослідницької роботи, яку він проводив паралельно. Тому 13 грудня 1924 р. О.Шульгин звернувся до ректора УВУ з проханням дозволити Сенату УВУ звільнити його від роботи в Комісії, і обрати нових членів у складі трьох осіб⁹. Але, незважаючи на ці прохання, постановою ректорату УВУ від 18 грудня 1924 р. для перевірки документів про освіту було обрано Комісію в складі професорів О.Шульгина та А.Артимовича і доцента А.Яковліва¹⁰. Тобто О.Шульгину довелося і в подальшому поєднувати роботу в Комісії з науково-педагогічною роботою.

23 листопада 1923 р. на засіданні Комісії професорів УВУ О.Шульгин представив короткий реферат у справі системи студій на філософському факультеті. В результаті широкої дискусії з приводу цього реферату була створена окрема комісія, яка мала виробити спеціальний план. До складу комісії увійшли від природничої секції доц. Л.Матюшенко і проф. М.Рудницький, від історико-філологічної групи О.Шульгин і А.Артимович¹¹.

О.Шульгин був дуже шановною людиною в УВУ, з ним радились, його поважали та залучали до підготовки всіх найважливіших документів університету. Зокрема, він брав участь у виготовленні статуту УВУ. На засіданні 20 червня 1924 р. О.Шульгин був обраний другим делегатом до комісії по виготовленню статуту УВУ¹². 9 жовтня 1924 р. О.Шульгин разом з професором В.Бідновим брали участь в засіданні статутної комісії УВУ¹³.

У багатогранній діяльності О.Шульгина в УВУ головною для нього була науково-педагогічна робота, якій він присвятив багато часу та зусиль. Цікавими та різноманітними за змістом були і теми його викладів. Так, в зимньому семестрі 1923-1924 рр. на історико-філологічному відділі філософського факультету УВУ надзвичайний професор всесвітньої історії О.Шульгин читав лекції та проводив семінари за темами: "Економічний та політичний розвиток сучасних великих держав Європи" (3 год. на тиждень), семінар: "Історія XVIII віку у Франції" (2 год. на тиждень)¹⁴.

У літньому семестрі 1924 р. О.Шульгин викладав лекції: "Економічний та політичний розвиток сучасних великих держав Європи" (продовження XVII та XVIII ст.) (2 год. на тиждень), проводив семінари на теми "Семінар-читання і коментарі тексту "Громадського договору" Руссо" (1 год.), "Політична та економічна історія XVIII віку у Франції" (2 год. на тиждень)¹⁵.

Протягом 1924 – 1925 академічного року О.Шульгин ввів новий курс лекцій з методології історії та поглибив виклад історії Франції XVIII ст., зосередивши основну увагу на розгляді явища Французької революції. Зокрема, він читав лекції на теми "Старий порядок, нові ідеї та французька революція 1789 р." (2 год. на тиждень), "Основні проблеми методології історії" (1 год. на тиждень), вів семінар "Студювання підготовки і розвитку французької революції" (2 год. на тиждень)¹⁶. У літньому семестрі 1926 р. О.Шульгин читав вже новий курс: "Політичні і національні рухи в Європі в XIX віку" (2 год. на тиждень) та "Початок нових часів і розвиток абсолютної монархії в Європі" (2 год. на тиждень)¹⁷.

У 1926 – 1927 академічному році О.Шульгин продовжував викладати на філософському факультеті курс "Розвиток західноєвропейських держав в XIX ст." (2 год.) та розпочав читати новий, розроблений ним спецкурс "Історичні основи модерної нації" (1 год.), а також проводив семінари¹⁸.

Як впливає з програм викладів О.Шульгина в УВУ, більшість з них була присвячена темі історії Франції XVIII ст. і, зокрема, Французькій революції. Це було не випадково, бо О.Шульгин все життя цікавився цією темою. Серйозне захоплення О.Шульгина Ж.Ж.Руссо почалося ще з 1915 р., коли він збирав замітки і матеріали про цю видатну постать. Теоріям національного питання та історії розвитку нації О.Шульгин присвятив чимало часу, читаючи свої загальні курси, він раз у раз повертався до цієї теми¹⁹. Уперше О.Шульгин перейшов до наукового обґрунтування і поглиблення вивчення проблеми впливу Ж.Ж.Руссо на Французьку революцію

у січні – лютому 1927 р. під час свого перебування в Парижі. У цей час О.Шульгин перечитав знову всі твори Руссо, розглядаючи їх з нового специфічного погляду та вибираючи вислови Ж.Ж.Руссо про патріотизм і національні права. Крім того, він дослідив важливий для нього матеріал – листування Ж.Ж.Руссо. Після закінчення студіювання творів і листування французького просвітника, О.Шульгин вивчав проблему його впливу на сучасників і взагалі на Французьку революцію²⁰.

Для закінчення роботи над працею "Патріотизм Руссо та Французька революція" та підготовки нового курсу лекцій з історії модерної нації та національного почуття О.Шульгин мусив брати відрядження та їхати працювати у бібліотеки Франції, в яких зберігався великий матеріал з історії Франції цього періоду. З цією метою він неодноразово звертався до декана філософського факультету УВУ з проханням надати йому відпустку. Так, 27 січня 1926 р. в листі до декана філософського факультету О.Шульгин прохав його надати відпустку терміном на один місяць (у перерві між двома семестрами) з метою продовження праці, розпочатої ним на Різдвяні свята²¹.

8 листопада 1926 р. О.Шульгин знову прохав про відрядження до Парижу терміном на 2,5 місяця від 15 січня до 1 квітня. Як зазначав він у своєму зверненні до декана, метою цієї подорожі було, по-перше, закінчення і підготовка для друку праці "Патріотизм Руссо і Французька революція", по-друге, збирання матеріалу для більшої праці теоретичного характеру з історії модерної нації і національного почуття, головним чином на прикладі Франції (на цю тему О.Шульгин виступав з рефератом в історико-філологічному товаристві ще у 1923 та 1925 рр.). В листі О.Шульгин вказував на те, що "подальше продовження цієї праці поза Парижем не можливо"²². По-третє, продовження студій з економічної історії Франції в XVIII ст. (даній темі була присвячена праця О.Шульгина "Уваги до історії раннього капіталізму, головним чином у Франції").

Відповіді деканату на звернення О.Шульгина частіше всього були позитивними. Так, в листі деканату від 11 листопада 1927 р. вказувалось про надання йому відпустки на зимовий семестр 1927 – 1928 рр. і підкреслювалась особлива важливість перебування О.Шульгина в Парижі²³.

Виконуючи основне завдання УВУ, О.Шульгин неодноразово представляв цей поважний еміграційний заклад на міжнародній арені. Він брав участь у різних наукових конгресах – слов'янських, європейських і світових, а також в різних ювілейних та святочних засіданнях. Зокрема у Конгресі слов'янських географів та етнографів у Празі, Варшаві, Білгороді й Софії, Міжнародному археологічному з'їзді у Берліні та інших. Працюючи в бібліотеках в Парижі, О.Шульгин не залишався осторонь діяльності української еміграції у Франції і брав активну участь у багатьох заходах, організованих українцями у цій країні, присвячених певним історичним подіям. Зокрема, велике враження на О.Шульгина справило відзначення у Парижі ювілею Т.Шевченка²⁴.

Після закінчення своєї роботи у бібліотеках Франції і повернення в Український Вільний Університет, О.Шульгин 27 листопада 1928 р. склав і передав до деканату філософського факультету "Науковий звіт про працю в Парижі з листопада 1927 р. до березня 1928 р."²⁵. У передмові до звіту О.Шульгин пояснював, чому він обрав темою свого дослідження саме "патріотичні ідеї Ж.Ж.Руссо". О.Шульгин зазначав, що маючи дуже широкі теми при укладенні своїх курсів в університеті і будучи зацікавленим в основному питаннями філософсько-історичного характеру, він обрав собі таку досить конкретну і "вузьку" тему, тому що, на його думку, це "вузьке" питання тісно пов'язано з однією дуже загальною темою: розвиток національної думки і національних почуттів у модерній Європі²⁶.

Починаючи з 1927 р., у зв'язку з великим навантаженням на О.Шульгина, як міністра закордонних справ Української Народної Республіки в екзилі (з 1926) та переїзду на постійне місце проживання до Парижу, він скоротив кількість лекцій в УВУ в Празі, але не призупинив своєї педагогічної діяльності, яку продовжував систематично до 1933 р.²⁷

Так, у зимній семестр 1927 – 1928 рр. він продовжував викладати курси лекцій на теми: "Історія Західної Європи в XIX ст." (2 год.), "Основні проблеми методології і філософії історії" (1 год.) та проводив семінари²⁸.

У літньому семестрі 1928 р. О.Шульгин почав читати курс, який він наполегливо готував у бібліотеках Франції на тему: "Ж.Ж. Руссо і його вплив на Французьку революцію" (2 год. на тиждень)²⁹.

У зимньому семестрі 1928 – 1929 рр. в УВУ О.Шульгин уперше читав лекції на філософські теми: "Основні проблеми філософії історії" (2 год. на тиждень) та продовжував курс "Історія Європи в XIX в." (2 год. на тиждень)³⁰. У 1929 – 1930 рр. О.Шульгин взяв безплатну відпустку на зимовий семестр для лікування³¹. У літньому семестрі 1930 р. О.Шульгин продовжував викладати курс "Історія великої Французької революції" (4 год. на тиждень) на історико-філологічному відділі філософського факультету УВУ у приміщенні малої аудиторії на вул. Бржеговій, 5 у Празі³². О.Шульгин пішов у відпустку терміном на один зимній семестр³³, а в літньому півріччі читав курс "Проблема розвитку модерної нації" (2 год. на тиждень), "Методологія історії" (2 год. на тиждень) та проводив семінари³⁴.

У літньому семестрі 1932 р. О.Шульгин читав лекції на свою улюблену тему "Історія Великої Французької Революції" (4 год. на тиждень) та проводив семінари (1 год. на тиждень)³⁵.

У своїй викладацькій діяльності О.Шульгин, поряд з іншими професорами, був поставлений перед важливим і нелегким завданням – створити українські університетські курси з багатьох дисциплін для обох факультетів УВУ, програми яких в Празі були значно розширені. Підготовка цих курсів та їх публікація були основним завданням професорів УВУ. В складних для науково-методичної роботи умовах університетські професори в цілому виконали це завдання: ними були складені і частково опубліковані десятки університетських курсів, як загальних так і спеціальних, більшість з яких відзначалася унікальністю і становила значний внесок у розвиток науки³⁶. Саме в Празі побачила світ книга О.Шульгина "Нариси з нової історії Європи", що була узагальненням його лекційного курсу і стала незамінним підручником для багатьох поколінь українських слухачів і студентів. Книга була видана в 1925 р. в Українському видавничому фонді в Празі. За свідченням О.Шульгина, "Нариси" були "однією з перших спроб, з одного боку, вставити українську історію в рамки всесвітньої, – так, щоб Україна займала там відповідне їй місце, – з другого ж боку, дати коротке, але по можливості наукове освітлення тих подій і явищ Європейської історії, які з погляду загальнолюдського і нашого національного повинні цікавити українського читача"³⁷.

Паралельно з роботою в УВУ в 1924 – 1929 рр. О.Шульгин працював на посаді професора всесвітньої історії середніх і нових віків в Українському педагогічному інституті ім. М.Драгоманова. Тут він викладав загальну історію Західної Європи й філософію історії та мав лекції з національного питання³⁸.

Підводячи підсумки зазначимо, що плідна педагогічна діяльність О.Шульгина в Українському вільному університеті мала великий вплив для становлення його як науковця та викладача. Саме під час роботи в УВУ О.Шульгин заклав основи для своїх майбутніх наукових робіт, працюючи у бібліотеках Парижу та Праги, він зібрав багатющий матеріал, який пізніше використав у своїх книгах та багаточисельних статтях. Крім того, саме в УВУ Олександр Якович отримав величезний досвід викладацької діяльності, що надало йому ще більшої впевненості в собі у подальшій складній діяльності на міжнародній арені. Про те, яке важливе місце в житті О.Шульгина відігравав Український Вільний Університет свідчить також і той факт, що О.Шульгин назавжди залишився почесним професором цього поважного закладу.

¹ Віднянський С.В. Культурно-освітня і наукова діяльність української еміграції в Чехословаччині: Український вільний університет (1921 – 1945). – К., 1994. – С. 6.

² Гончар Б. Олександр Шульгин – перший міністр закордонних справ незалежної України // Україна дипломатична. – Вип. 3. – К., 2002; Грабовський С. Українське державотворення революційної доби: виклики часу і відповіді нації // Розбудова держави. – 1997. – № 12, грудень. – С. 8; Дорошенко Д. Історія України. 1917 – 1923 рр. В 2 т. – Т. 1. – Ужгород – Нью-Йорк, 1930; Дорошенко Д. Історія України, 1917 – 1923. В 2 т. – Т.2. – Ужгород – Нью-Йорк, 1932; Збірник на пошану О.Шульгина (1889 – 1960 рр.) // Записки Наукового Товариства ім. Т.Шевченка. – Т. 186. – Париж, Мюнхен, 1969 та ін.

³ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 3859. – Оп. 2. – Спр. 1. – Арк. 1.

⁴ Наріжний С. Українська еміграція: Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами. – Прага, 1942. – Част.1. – С. 120.

⁵ Неврлий М. УВУ – база української науки у вільному світі (1921 – 1945) // Від наукового товариства ім. Шевченка до Українського Вільного Університету. Міжнародна наукова конференція. Пряшів – Свидник, 12 – 15

червня 1991. Матеріали. Київ-Львів-Пряшів-Мюнхен-Париж-Нью-Йорк-Торонто-Сідней, 1992. – С. 207.

⁶ ЦДАВО України. – Ф. 3859. – Оп. 1. – Спр. 150. – Арк. 85.

⁷ Там само. – Спр. 355. – Арк. 164.

⁸ Там само. – Спр. 155. – Арк. 323.

⁹ Там само. – Арк. 324.

¹⁰ Там само. – Арк. 340.

¹¹ Там само. – Спр. 352. – Арк. 18.

¹² Там само. – Арк. 30 зв.

¹³ Там само. – Спр. 155. – Арк. 60.

¹⁴ Програма викладів УВУ в зимовім півроці 1923 – 1924 // УВУ в Празі в 1921 – 1927 рр. – Прага, 1927. – С. 137.

¹⁵ Програма викладів УВУ в літнім півроці 1924 // УВУ в Празі в 1921 – 1927 рр. – Прага, 1927. – С. 141.

¹⁶ Програма викладів УВУ в Празі в зимовій півроці 1924 – 1925р.// УВУ в Празі в 1921 – 1927 рр. – Прага, 1927. – С. 162 – 167.

¹⁷ Програма викладів УВУ в Празі в літнім півроці 1926 р. // УВУ в Празі, в роках 1921 – 1926. – Прага, 1927. – С. 215.

¹⁸ Український Вільний Університет в Празі в роках 1926 – 1931. – Прага, 1931. – С. 17.

¹⁹ ЦДАВО України. – Ф.3859. – Оп.1. – Спр.364. – Арк.492

²⁰ Там само. – Спр.155. – Арк. 364 зв.

²¹ Там само. – Спр. 355. – Арк. 179.

²² Там само. – Спр. 359. – Арк. 90.

²³ Там само. – Спр. 364. – Арк. 164.

²⁴ Там само. – Арк. 332.

²⁵ Там само. – Арк. 491 – 508 зв.

²⁶ Там само. – Арк. 491.

²⁷ Curriculum Vitae de M.Alexandre Choulguine // Приватний архів Аркадія Жуковського. НТШ у Сарселі. Франція. – Арк. 5.

²⁸ Програма викладів УВУ в зимовім півроці 1927 – 28 рр. // Український Вільний Університет в Празі в роках 1926 – 1931. – С. 31.

²⁹ Український Вільний Університет у Празі в роках 1926 – 1931. – Прага, 1931. – С. 36.

³⁰ Там само. – С. 59.

³¹ Там само. – С. 70.

³² Там само. – С. 79.

³³ Там само. – С. 111.

³⁴ Там само. – С. 124

³⁵ Український Вільний Університет в Празі в роках 1931 – 1941. – Прага, 1942. – С.16.

³⁶ Віднянський С.В. Вказ. праця. – С. 46.

³⁷ Чит. за: Гошуляк І. Незламний борець за суверенну Україну // Пам'ять століть. – № 1. – 1998. – С. 113.

³⁸ Наріжний С. Вказ. праця. – С. 172.

В статье исследуется научно-педагогическая деятельность Александра Шульгина в Украинском свободном университете в Праге. Проанализированы его научные труды, лекционные курсы, прочитанные в университете.

Ключевые слова: эмиграция, Украинский свободный университет, семестр, лекция, всемирная история.

Article deals with Alexander Shulgin's scientific and educational work in the Ukrainian Free University in Prague. His research papers and lectures are analyzed.

Keywords: emigration, Ukrainian Free University, semester, lecture, World History.